

УКРАЇСЬКА ЕСХАТОЛОГІЧНА АПОКРИФІКА: «ЛИСТ НЕБЕСНИЙ» У ПИСЕМНІЙ ТА УСНІЙ ТРАДИЦІЇ

Ірина Кметь

Annotation: The article is devoted to the study of the popular in Ukraine apocryphal stories of “Letter from heaven”. The author made an investigation in semantic, territorial/time aspects of research of the apocryphal plot.

Keywords: apocryphal book, eschatology, “Letter from heaven”, folklore apocryphal writings, Mother of God, “Popular Bible”

Взаємовплив релігійної та народної культури, прояви цієї взаємодії у словесній писемній та усній творчості представлено у сучасних дослідженнях Магдалени Зовчак, Єжи Бартмінського (Польща), Ольги Белової, Світлани Толстої, Нікіти Толстого, Людмили Фадєєвої, Бориса Успенського (Росія), Флорентини Бадаланової, Георгія Мінчева, Донки Петканової, Лілії Старевої (Болгарія), Деяна Айдайчича (Сербія), Ів Левін (США). Дослідження есхатологічної апокрифіки в Україні відображено у працях Олени Сирцової, Юрія Пелешенка (Сирцова 2000; Пелешенко 1997). Важливим аспектом сучасних досліджень апокрифів, зокрема у їх взаємозав'язку з народною творчістю, є праця над укладанням **«Народної біблії»**, що передбачає фіксацію й систематизацію різножанрових фольклорних творів, які інтерпретують, «переказують» біблійну історію. Джерела, що ілюструють релігійний світогляд українців, частково увійшли до «Народних біблій», виданих у Польщі, Болгарії та Росії (Бадаланова 1999; Белова 2000; Zowczak 2004).

На явище «небесного листування» та його популярність у народі звертали увагу чимало дослідників. І. Франко опублікував 10 варіантів цього твору під назвою «Лист небесний» з рукописних збірок XVI-XIX ст. Один з таких листів, зазначав дослідник, висів в оселі його власниці на чільному місці «під шклом. В кін. XIX – на поч. XX ст. М. Білоус, поліграфіст з Коломиї, продавав «втридорога, преимущественно неграмотным крестьянам, которые носят его на груди как амулет» друкований текст одного апокрифу (Мельник 2001: 124). Галичани (зрештою, як східні слов'яни загалом) особливо вірили в надзвичайну силу цього

незвичайного тексту. Один з прикладів – аби благополучно минули пологи, і ангел приніс душу маляті, над породіллю батько дитини за вказівкою баби-повитухи читав «Сон Богородиці» (Бернштам 2000: 109). Лист оберігав від несподіваної смерті, від ворогів, міг вилікувати від будь-якої хвороби. Власник листа мав певність в тому, що ніяке лихо, диявольська сила не оселяться в його домі, а після смерті обов'язково на нього чекатиме місце в Раю. Після ретельного прочитання «Листа» та виконання усіх його вказівок, людина могла за три дні до смерті довідатися про час свого відходу.

Відомо, що зразки «небесних листів» сягають витокami перших століть існування християнства. Їх авторами вважали Ісуса Христа, Богородицю, апостолів. Про це свідчить письмова відповідь Христа на лист Абрага, володаря Едесу, датована II-III ст. н. е. Ще одна з давніх згадок – 584 р., коли єпископ Ліцініан з Карфагену насварив на єпископа Вінцентія з Ібізи, який нібито повірив в автентичність листа Небесного, що впав з неба на вітар св. Петра в Римі. Причиною гніву став неканонічний зміст цього писання. У 745 р. відбувся синод в Римі, на якому була викрита і засуджена фальшивість листа. У 789 р., в час правління Карла Великого, спалено низку «безбожних» і «неправдивих» листів, які нібито впали з неба в Єрусалимі. Особливо популярними листи були в добу середньовіччя, ареал їх поширення, на думку польського дослідника Яна Бистроня, сягав від Ісландії, аж до окремих християнізованих територій Індії. У Польщі найдавніший лист під назвою «Epistola Deimanuscripta», переклад з німецької, походить з XVI ст. Найдавніший чеський варіант – поч. XIV ст. Латинський варіант апокрифу на цих теренах з'явився в XV ст.

Дослідники епістолярної апокрифічної спадщини кінця XIX – поч. XX ст. О. Веселовський та А. Конір стверджували, що тексти, поширені в Україні, зазнавали значного впливу західної латинської традиції і створювалися через посередництво польських варіантів. Обидва вчені виокремлювали 2 головні версії Епістоли про Неділю – Римську та Єрусалимську. На думку О. Веселовського, давнішою була Римська редакція, згідно з якою незвичайний лист впав з неба в Римі на вітар св. Петра. Друга версія – Єрусалимська, згідно з якою діялося це на Святій Землі в Єрусалимі, у Вифлеємі або у Вифанії, на Оливній горі або в святині гробу Господнього. Аналізуючи мову Єрусалимської версії «Листа», чеський дослідник А. Конір схилявся до думки, що саме ця версія є давнішою. Він проаналізував різні варіанти апокрифу, впорядкував їх за різними критеріями (мовним, географічним). Його список 1914 р. нараховував понад 40 текстів (11 латинських, 10 грецьких, вірменський і сирійський, 4 російських, 13

українських, 4 південнослов'янських (2 болгарські і 2 сербські). Згодом перелік доповнив текстами староцерковнослов'янськими, серед яких було 5 хорватських глаголичних).

Виникнення цього апокрифу, формування його змісту датують приблизно IV ст. Саме тоді Костянтин Великий у 321 р. видав суворе розпорядження про заборону працювати в неділю. У 363 р. на синоді в Лаодикії видано ухвалу про святкування суботи і неділі, зокрема неділі. У IV ст. посилюються християнсько-юдейські суперечки, актуальним та необхідним кроком для збереження та зміцнення християнської віри серед простолюду стає укладання послань від імені самого Ісуса Христа чи апостолів. Саме так народився «Лист небесний» або «Епістола про Неділю»¹.

В Україні, на думку польського вченого Кшиштофа Вроцлавського, популярними були дві версії апокрифу. Спочатку з Південного сходу на Україну потрапляли візантійські редакції «Листа», які в результаті редагувань духовних отців під впливом польськомовної латинської традиції набували форми т. зв. «римської» версії. Відповідно до суспільних релігійних потреб ці тексти перекладено на церковнослов'янську та російську мови (Wrocławski 1991: 28). Розповсюдженню есхатологічних апокрифів на українських землях сприяла діяльність окремих єретичних сект, зокрема, т. зв. бичівників або покутників. Представники цього релігійного руху, що виник ще у XIII ст. в Італії та поширився як у Західній, так і Східній Європі, закликали пам'ятати про наближення смерті та Страшного Суду і спокутувати свої гріхи через самобичування. У їх середовищі були поширені пісні та тексти, складені народними мовами. «Звичайно вказується, – зазначав І. Огієнко, – що такі апокрифи, як Сон Богородиці, Оповідання про 12 п'ятниць та Лист Небесний – це твори покутників» (Огієнко 1930: 50).

Апокриф, що складався з двох частин: «Сну Пресвятої Богородиці» і «Листа небесного» («Епістоли про Неділю») виявив у книзі генерального судді Сави (XVII ст.) М. Сумцов. На думку ученого, це український переклад з польськомовної версії 1546 р. (Сумцов 1887: 357-360). У першій частині розповідається про пророче сновидіння Матері Божої – знування над Її Сином Ісусом. Прокинувшись на Оливній горі «в британській землі» (або, за іншими апокрифічними розповідями, у Вифанії (Франко 1906: 79, 458)), Марія побачила перед собою Ісуса Христа. Він підтвердив правдивість цього сну, говорячи, що лише той, хто все

¹ Латинські назви – *Epistola decoelomissa*, *Epistola Deimanuscripta*, староцерковнослов'янські і слов'янські – *Epistola o nědele*, *Posłanie gospoda Boga*, *Svitok Erusalimskij*, *Skazanie o svitkě*, чеські – *Listz nebeseslany*, *Zazračnepsani*, польські – *List Boży*, *List z Nieba*, *List Niebieski*

життя пам'ятатиме про Його страждання, отримає Царство Небесне. Тому Ісус Христос залишив людям лист, написаний золотими літерами в Єрусалимі на Оливній горі перед образом святого Архістратиґа Михаїла. Згодом Спаситель подарував листа папі Леву, а той, освятивши, передав своєму братові-королю. Цей лист допоміг монарху в боротьбі з ворогами (Сумцов 1887: 357-360).

Такий «Лист небесний» став основою для писання св. Кирила, патріарха Єрусалимського. У «Листі» описаний шлях до спасіння кожного християнина, яке можна досягнути лише через молитву та піст. Завдяки молитвам Богородиці існує людство, тому християни повинні гідно вшановувати сьомий день у тижні (уже в суботу після вечірнього богослужіння не працювати). В апокрифі доданий також перелік п'ятниць, які необхідно вшановувати особливим постом: перед Благовіщенням (щоб ніколи не піддатися спокусі гріха вбивства), перед Успінням Пресвятої Богородиці (щоб завжди жити в достатку), перед Різдом Божої Матері (щоб після смерті сподобитися бачити Лик Пресвятої Богородиці) та ін. Хоч «Лист» неодноразово засуджували на соборах Римської Церкви ще у VIII ст., він користувався широкою популярністю не лише у середовищі бичівників: «Тоді ж таки, чи трохи згодом з ним сполучено ще другий популярний апокриф «Сон Богородиці», і відпис сих двох sacramентальних писань став християнським талісманом, фетишем, котрий рекомендувалось неодмінно тримати в кожному християнському домі, носити при собі на тілі, відмовляти в скороченні як молитву» (Грушевський 1994: 224).

Свідченням неабиякої популярності апокрифу та поетичного осмислення основних проблем есхатології стала трансформація сюжету «Епістоли» у народних колядках. Богородиця колише Христа та складає на папері для людей перелік постів, яких потрібно дотримуватися, щоб одержати Царство Небесне (Головацький 1878: 41):

*Кто-жегосподит по справедливости,
Тому-ж мі буде рай й отворений,
Рай й отворений, пекло замкнене,
Пекло замкнене, кліч затрачений* (Гнатюк 1914: 109).

Стиль написання «Листа» цілком відповідає канонам обраної жанрової форми. Есхатологічна тематика твору дозволяє розглянути його в контексті розвитку есхатологічної думки, зокрема есхатологічної апокрифіки. Пророцький дух висловленого в «Листі» є подібним до Апокаліпсису св. Іоана. Окремі фрагменти нагадують сцени з Євангелія, наприклад, про

другий прихід Христа на землю в День Страшного Суду. (Мф. 25, 41). Тісним є зв'язок цього апокрифу з апокрифічним Апокаліпсисом св. Петра. У II ст. був написаний апокаліпсис «Одкровення Петра», який ще до прийняття у IV ст. канону Нового Заповіту, християни навіть вважали справжнім богонатхненним писанням, таким як і Апокаліпсис св. Іоана Богослова. Твір розповідає про те, як апостол Петро показував Христові муки грішників у пеклі. Близьким за змістом до цього апокаліпсису стало «Одкровення Павла», написане у IV ст. Цей апокриф був виявлений у Тарсі через три століття після смерті апостола. Яскрава живописна картина Страшного Суду з яскравими описами мук покійних грішників у пеклі і ликування праведників у раю розгортається перед читачами у видінні апостола. За душу померлого борються добрі і злі ангели. Перемога залежить від добрих чи поганих вчинків людини, яка завершує свій земний шлях. Душа, відлітаючи, повинна запам'ятати своє тіло, щоб обов'язково туди повернутися у день воскресіння мертвих. Саме тут грішники можуть зустрітися з тими, кого образили за життя. Архангел Гавриїл показує апостолу Павлові усі муки, реальність і жахливість яких розчулюють до сліз гостя Царства Небесного. Архангел Гавриїл і апостол Павло разом просять Господа помилувати грішників. За цю молитву Бог звільняє від мук тих, хто страждає, на час святкування святого Воскресіння. Апокриф схожий за сюжетом до «Апокаліпсису Богородиці». Привертає увагу мотив зустрічі апостола з Божою Матір'ю під час оглядин пекла, а потім – раю. Марія підійшла до Павла і поцілувала його, промовивши: «Радуйся, улюбленцю Божий!» (Сахаров 1888: 200).

Твір «Одкровення Пресвятої Богородиці» (або «Апокаліпсис Богородиці»), відомий з часів Київської Русі під назвою «Ходіння Богородиці по муках», став одним із найпопулярніших есхатологічних апокрифів у народі. Ця пам'ятка ранньохристиянської літератури VII-VIII ст. уже з XII ст. відома на українських землях. Головна подія у творі – зішестя Богородиці з архангелом Михаїлом до пекла, де архангел на Її прохання показує всі муки грішників. Вражена і розчулена людськими стражданнями, Богородиця просить Божого Сина помилувати душі. Спільна молитва Заступниці роду людського, архангела Михаїла й усіх святих вплинула на те, що Господь послаблює муки грішників і дає їм відпочинок у визначений час. Син Божий ніколи не залишає без уваги прохання Матері: згідно з текстами у записях В. Гнатюка, Ісус Христос дарував грішникам «вільні від мук» дні з Великого Четверга до Великої П'ятниці (Франко 1906: 171), а за рукописом Георгія Білявського (XVIII ст.) – від Воскресіння Христового аж до Зіслання Святого Духа. Відкритість літературної форми

апокрифу, можливість додавати все нові і нові картини мук грішників дозволяли книжникам змінювати текст відповідно до власних уявлень про той світ (Рождественская 2002: 12), а також сприяли популярності та поширенню цього твору на слов'янських землях у різних часових та авторських редакціях. Нерідко цей апокриф переписувачі передавали у складі єдиного есхатологічного циклу іноді з взаємозамінними частинами: *«Сон Богородиці»*, *«Плач Богородиці»*, *«Сказання про 12 п'ятниць»*, *«Єрусалимський звиток, або Епістола про Неділю»*. *«Ходіння Богородиці по муках»* з невеликими змінами увійшло до складу духовних віршів (репертуару жебраків, калік) та колядок, що стало ще одним способом популяризації твору. Під впливом *«Апокаліпсису Богородиці»* у фольклорних та літературних жанрах утворювалися колоритні описи пекла – місця страждань грішників, та раю – місця ликування праведників.

Мотив *«Ходіння Богородиці по муках»* можна простежити в *народних колядках*. Перехід есхатологічного сюжету *«Ходіння Богородиці по муках»* в колядковий, на думку О. Потебні, став однією з причин вшанування душ померлих під час різдвяних святкувань. Дослідник виокремив низку есхатологічних колядкових сюжетів: Пречиста відмикає пекло, святий Петро і його матір в пеклі, розлука душі з тілом, грішна душа (Потебня 1887: 783). В есхатологічній апокрифіці, поширеній в Україні, головною постаттю є Богородиця – Милосердна Заступниця усіх людей перед Справедливим суддею. Божа Матір приходить до Христа і просить в Нього ключі від пекла, щоб випустити грішні душі. Ісус Христос задовольняє прохання Матері. Лише три душі не дозволяє помилувати: одну за те, що зневажала батьків, іншу за те, що не прийняла до хати бідного, третю душу за те, що «йшла фальшивим свідком свідчити». В одному з варіантів Божа Матір сама вказує на душі, які повинні назавжди залишитися в пеклі (Гнатюк 1914: 60). В іншій колядці з проханням відімкнути ключами пекло та випустити грішників звертається до Богородиці Ісус Христос, а ключі від пекла Богородиці дає апостол Петро (мотив твору *«Одкровення святого Петра»*).

Апокрифи – ключ до розуміння народного релігійного світогляду. Під впливом народної традиції запозичені християнські канонічні образи, наповнені етичним символізмом, набували етноментальної специфіки, посилюваної експресивністю, драматизмом, онародненістю героїв. Сугестивна функція *«Листа небесного»*, характерна і для народних замовлянь, а також віра тих, хто сумлінно виконує все, що написано у листі, стала визначальною у сприйнятті та популяризації *«Листа небесного»*.

Література:

- Бадаланова 1999:** Бадаланова, Ф. Болгарская фольклорная Библия. – В: Живая старина, 1999, № 2.
- Белова 2004:** «Народная Библия»: Восточнославянские этиологические легенды, сост. О. В. Белова. Москва, 2004.
- Бернштам 2000:** Бернштам, Т. Молодость в символизме переходных обрядов восточных славян. Учение и опыт Церкви в народном христианстве. СПб., 2000.
- Гнатюк 1914:** Колядки і щедрівки. Збір. В. Гнатюк. – В: Етнографічний збірник. Львів, 1914, Т. 35.
- Головацкий 1878:** Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собр. Я. Ф. Головацким. Москва, 1878, Ч. II.
- Грушевський 1994:** Грушевський, М. Історія української літератури. Київ, 1994, Т. IV, Кн. 2.
- Мельник 2001:** Мельник, Я. Іван Франко про причини популярності апокрифічної літератури в Україні. – В: Українське літературознавство. Львів, 2001, Вип. 64.
- Огієнко 1930:** Огієнко, І. Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський Апостол 1560-х р. Варшава, 1930.
- Пелешенко 1993:** Пелешенко, Ю. «Епістола небесна» в українській словесності – В: Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст. Київ, 1993.
- Потебня 1887:** Потебня, А. Объяснение малорусских и сродных народных песен. Колядки и щедровки. Варшава, 1887, Т. II.
- Рождественская 2002:** Рождественская, М. Апокрифы Древней Руси. Санкт-Петербург, 2002.
- Сахаров 1888:** Сахаров, В. Апокрифические и легендарныя сказания о Пресвятой Деве Маріи, особенно распространенныя в Древней Руси. – В: Христианское чтение. СПб., 1888, Ч. I.
- Сирцова 2000:** Сирцова, О. Апокрифічна апокаліптика: Філософська егзегеза і текстологія з вид. грец. тексту Апокаліпсиса Богородиці. Київ, 2000.
- Сумцов 1887:** Сумцов, Н. Очеркиюжно-русских апокрифических сказаний и песен. – В: Киевская Старина. Киев, 1887, Т. XIX, октябрь.
- Франко 1906:** Апокріфи і легенди з українських рукописів. Збір. І. Франко, Т. IV. Апокріфи есхатологічні. Львів, 1906.
- Wrocławski 1991:** Wrocławski K. List z nieba czyli epistola o Niedzieli. Warszawa, 1991.
- Zowczak 2004:** Zowczak M. Biblia ludowa. Interpretacje wątków biblijnych w kulturze ludowej Wrocław, 2000.

Інформація про автора:

Ірина Кметь – кандидат філологічних наук, викладач, заступник директора з науково-методичної роботи Педагогічного коледжу Львівського національного університету імені Івана Франка, доцент кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (м.

Львів, вул. Університетська, 1).

Електронна пошта: ira_kmet@yahoo.com